

אברהם פוין. חוסן הקהילה – הון חברתי בקיבוץ. רמת אפעל: יד טבנקין. 2007. 234 עמודים

מנחם טופל*

ההשתנות המהירה של הקיבוץ בעשור וחצי האחרונים זוכה להתייחסות רבה ומגוונת במחקר החברתי, ואברהם פוין הוא אחד החוקרים הפוריים המלווים תהליך זה. הוא עושה זאת מתוך דאגה לערכי היסוד של צורת חיים שיתופית זו ולשימורם בתנאים החדשים, ומתוך דאגה זו כתב גם את הספר המדובר, שהוא תולדה של מחקר מקיף שביצע בתחילת שנות האלפיים בתמיכת המחלקה לישראל בסוכנות היהודית. לפיכך אפשר לראות במחקר זה ביטוי לסוציולוגיה יישומית: פוין מנסה לא רק להבין את ההתרחשויות ואת השלכותיהן, אלא גם לסמן את נקודות ההתערבות האפשריות לטובת הגברת החוסן של הקהילה הקיבוצית המצויה במשבר, קרי לשיפור יכולתה לעמוד מול תהליכים שסוחפים לאינדיבידואליזם גורף. בחיפוש אחר זיהוי ואיתור של נקודות אלה מצא פוין תועלת במושג הנפוץ כיום במדעי החברה: הון חברתי. הון חברתי הוא הון שאפשר להחליף בסוגים אחרים של הון, אך תרומתו גם – ובעיקר מבחינת החוקר – בהגברת יעילותם של סוגים אחרים של הון. בשני ההיבטים תרומתו של המושג מקבלת הכרה הולכת וגדלה לא רק בקרב אנשי מדעי המדינה אלא גם בקרב קובעי מדיניות, כפי שאפשר להיווכח מהעיסוק הרב במושג על ידי הבנק העולמי.

עם זאת, משמעותו של המושג עדיין רחבה ביותר. הוא מתייחס פעם להון של הפרט ופעם להון של הקהילה, פעם לגישור בין אנשים ופעם לתכונותיהם המשותפות, פעם לתנאי או בסיס לפעולה ופעם לתוצר של פעולה חברתית. לכן יעילותו ככלי ניתוח דורשת הגדרות ברורות, הן לגבי מרכיביו והן לגבי השלכות קיומו או היעדרו. פוין מספק סקירה מאלפת של המושג הון חברתי במדעי החברה: סקירה מלומדת וביקורתית זו עשויה באזמל מנתחים והופכת את הספר ל-text-book עבור כל מי שמתכוון להבין את המושג ולהשתמש בו. יתרה מזו, פוין מפתח את המושג צעד נוסף כדי לחדדו ולהתאימו לצורכי המחקר על הקיבוץ ומציג את הגדרתו באופן משכנע. החוקר משתמש בשלוש ההגדרות הבסיסיות המקובלות להון החברתי: רשת יחסים המספקת משאבים לפרט (אצל בורדייה); תכונה של הקבוצה או הארגון שמספקת משאבים לפרט (אצל קולמן); ומאפיין של החברה הכללית שמשפר את יעילות החברה ומקל על תיאום הפעילויות בה (אצל פטנס). מהגדרות אלה יוצא פוין למסע ניתוח וביקורת של ההבחנות וההגדרות הרבות שהתפתחו ברמת הפרט, ברמת הארגון והקהילה וברמת החברה הכללית; אם כמערכת מבנית, כדפוס תרבותי, כמאפיין של יחסים בין פרטים או כתפיסה סוציו-פסיכולוגית מקובלת בחברה נתונה. פוין מגיע בסוף הדרך להון חברתי כמאפיין שמשפיע על מצב הקהילה, מורכב מסוגי אמון ואמונה, נכונות לשתף פעולה ועזרה, מחויבות לקהילה ולחבריה, ורצון לתרום בתחומים שונים. עוצמתו של ההון החברתי נקבעת על ידי תפיסותיהם של החברים בקהילה, עמדותיהם, ובעיקר אמונם ומחויבותם אליה ולחבריה בגבולות משתנים. פתרון זה של מדידת הון חברתי לפי

* החוג למשאבי אנוש ותקשורת, מכללת ספיר והחוג לסוציולוגיה, המכללה האקדמית אשקלון

תפיסותיהם של חברי הקהילה כמקיימות אותו, הוא בעצם חידוש של פוין; הון חברתי ברמת הקהילה.

אפיון הספר כביטוי לסוציולוגיה יישומית, כלומר אותה הנחת מוצא שיש לשמר את הערכים היסודיים של הקיבוץ והתייחסותו השלילית של החוקר למגמה האינדיבידואליסטית המלווה את השתנותו של הקיבוץ, יכול היה לפגוע במידה ניכרת באובייקטיביות הביקורתית ובערכו המדעי של המחקר. סכנה זו אמנם מבעבעת כאן ושם, כגון בהנחה מראש שמשבר הוא שלילי, תיאור של "המערכת שנעצרה" (עמ' 252), התייחסות לפועלים השכירים במפעלים האזוריים אגב התעלמות מאלה שהועסקו בחקלאות בקיבוצים בשנות החמישים והשישים (עמ' 21) או זיהוי מובן מאליו בין כוח מיקוח ובין מנגנון השוק (עמ' 66). החוקר פותר סכנה זו על ידי הפיכת הנחת המוצא להשערה שנבדקת דרך שיפוטם של 1,074 חברי קיבוץ ב-29 קיבוצים בפריפריה (אמנם רוב הקיבוצים בפריפריה, אך אין הסבר מדוע המחקר מתמקד רק שם). הערכותיהם של חברי קיבוץ, כפי שהן באות לידי ביטוי בתשובותיהם לשאלונים, הן הקובעות מה טוב ומה אינו מספק. החוקר מאשש את השערתו בשיטתיות, לפעמים מייגעת, צעד אחר צעד, דרך בחינת טווח הקהילה שהפרט מתייחס אליו, מידת הדמיון בין החברים והתאמת האינטרסים בעיניו, הנכונות לשתף פעולה, האמון בבעלי התפקידים במגורים השונים ועוד. מדדים אלה של הון חברתי נבדקים בהקשר של משתנים אישיים, התנהגויות חברתיות, עמדות כלפי הקיבוץ, תכונות הקיבוץ ואופי משטרו, הפערים בו, קשר ומחויבות אליו וכדומה. המושג הון חברתי על מרכיביו הופך בספר לכלי עבודה יעיל שוודאי ישמש בעקבותיו חוקרים אחרים בתחומים מגוונים. כך טען בפתיח ראובן גל, שעסק בחקר הון חברתי, שהספר אינו תורם רק לשימוש במושג הון חברתי בחקר הקיבוץ המשתנה, אלא גם לתיאוריה של הון חברתי בכלל.

פוין משתמש במסגרת קונספטואלית שפיתח בעבודות קודמות, שלפיה הקיבוץ הוא מכלול דינמי בעייתי של ארבע תצורות התארגנות, שלכל אחת סוג אחר של יחסים ועיקרון אחר של "צדק חלוקתי", ומהן נגזרות התייחסויות שונות להון החברתי. הניתוח המבני מסייע בידי החוקר להתגבר על הסכנה הטמונה בהתבססות על רגשות או על עמדות ומאפשר לו להתמקד בעיקר בתפיסתם של חברי הקיבוץ את היחסים המבניים ואת ההסדרים חברתיים. סקירתו התמציתית של החוקר את המשבר הכפול של הקיבוצים – המשבר הכלכלי-חברתי באמצע שנות השמונים ומשבר "השינויים" שעודנו נמשך – מאפשרת גם לקורא שאינו בקיא בתחום להתמצא בסבך הקיבוצי של היום, וכן "עושה סדר" עבור מי שמכיר את סבך ההתרחשויות. עם זאת, החוקר, כמו רבים מאתנו, שקוע במציאות העכשווית, מביט מתוכה אל העבר הרחוק ומפחית מתחושת "השינויים המהפכניים" שהייתה נחלת החברים בתקופות קודמות, ומתייחס אליהם כאל "שינויים שלווים" (עמ' 248).

פוין מקדיש סקירה מפורטת גם לדיכוסטומיה התיאורטית מרכז-פריפריה, מתוך מאמץ להתאימה לנסיבות ההיסטוריות הישראליות ולהציב בה את הקיבוץ העובר מהספר – אזור חזית הפיתוח וההגנה של החברה הישראלית – לשוליות (כלי להגדרה, וחבל). זאת כנראה מתוך הנחה שיש למעבר זה השפעה עמוקה על מצב ההון החברתי שברשות חברי הקיבוץ. הדיון מעלה בין היתר ניתוח חשוב של השפעת הגלובליזציה על התפתחות מצבו של הקיבוץ בחברה הישראלית ומשרטט את קווי ההיכר של תהליכים שונים, כדוגמת היחס להתיישבות.

יש לציין גם את הדין המושכל במושג "קהילה" (עמ' 160-165) ואת פתרון בעיית העבודה עם מודלים (כמחקריהם של יונינה טלמון או אריך כהן בזמנם) על ידי חשיבה במושגי "מידה של קהילתיות" במקום "סוג של קיבוץ".

מעורר מחשבה גם הניתוח של הפלורליזם המתפתח כיום בקיבוצים כפועל יוצא של האינדיבידואליזם וכאינטרס של כוחות השוק ככלי להגשמת התחרות, וכן השפעת הגלובליזציה על הגדלת הפער הכלכלי-חברתי בתוך הקהילה הקיבוצית. הטענה עצמה אמנם אינה מחדשת תיאורטית, כפי שהספר מראה בסקירתו נושאים אלו, אך הוא הראשון שמשלב אותן בהסבר של ההשתנות הקיבוצית של היום.

על רקע האשורר הלא מפתיע של ההשערות הקושרות בין פגיעה בשיתוף ובין הפחתת ההון החברתי, בולט הממצא הפחות מובן מאליו של חשיבות הקשר שבין דמוקרטיה ובין הון חברתי, השערה שנבדקת בעקבות טענות פטנם ופוקויאמה ונשארת לבסוף כחלון, אולי העיקרי, לטיפול ולהתערבות.

חשובה היא ההבחנה שעושה החוקר – על בסיס תפיסת החברים – בין הקיבוץ, חברי הקיבוץ וקבוצות או שכבות בו (עמ' 93). מתברר שהחברים מודעים להטרורגניות ולשוני באינטרסים, אך אין זה פוגע במידת מחויבותם או בנכונותם לסייע זה לזה ולשתף פעולה זה עם זה. הבחנה זו מעניקה משקל להון חברתי מגשר, להבדיל מהון חברתי מחבר או מלכד, לפי ההבחנות של פטנם. המעניין הוא שתפיסה זו, שמעוגנת בממצאים, מסרבת לקבל את אחת מהנחות הספר, המתייחסת לדמיון או הומוגניות בין חברי הקיבוץ כבסיס לאמון, לנכונות לשתף פעולה ולנכונות לעזור לאחרים.

אף שמדובר בחומר מקצועי ובמחקר כמותי, השפה ידידותית ומובנת לכול בדרך כלל, ולכן דברי הערכה מגיעים גם לעורך הלשוני. עם זאת, יש גם מקרים של שימוש במושגים מקצועיים מאוד בלי להסבירם, כגון ההשוואה עם תיאוריית החליפין ותיאוריית הרשתות, שהן עצמן אינן מוסברות.

ולבסוף, מילה על החיסרון והיתרון שבחזרה על מושגים והבחנות. אכן, יש חזרות מעייפות מסוימות על הגדרות רכיבים של הון חברתי, מאחר שאלה מופיעים בהרכבים והדגשים שונים בדיון התיאורטי המוקדם ובהסברים שמלווים את הניתוח ואת הסיכום. אך ייתכן שעבור מי שאינו עוסק במונחים אלה ביומיום יש יתרון דידיקטי בלחזור וללוש אותם מזוויות שונות ובהקשרים מגוונים.

לסיכומי של דבר, אין ספק שהספר מוסיף נדבך חשוב הן לחקר הקיבוץ והן לפיתוח ההון החברתי.